

ISTVAN BORZSÁK

DE CICERONE, LVMINE ET OCVLO
LITTERARVM HVNGARICARVM

Franciscus ille Petrarca Vergilium et Ciceronem ocellos dixerat linguae nostrae, i.e. Latinae (*Trionfo della fama* III, 15: «Questi sono gli occhi della lingua nostra»). Paucis his annis, cum totus terrarum orbis Maronem abhinc duo annorum milia defunctum celebrasset, et Romae permulta documenta posteritatem eius illustrantia considerata essent, equidem Vergilium et in Hungaria mille annos praesentem (*La presenza di Virgilio in Ungheria*) monstravi, nunc autem idem sum monstraturus de Tullio nostro. Conscius sum mihi audaciae, nec Romanae neque Germanicae linguae heres et particeps, cum sententiae Petrarcae astipulor Ciceronem et Hungaricarum ocellum litterarum dicens.

Maiores nostri saec. IX exeunte in terra montibus Carpathicis coronata sedem et patriam sibi acquirentes ibique sine fratribus degentes ita se superstites fore confidebant, si se contra opes ad tempus praepotentes imperatorum Byzantinorum defendere perseverant, si sacerdotes successorum Caroli Magni navibus de Passavia vectos fidemque catholicam propagantes et una cum eis Gisela Castris Reginae natam eamque primi regis Hungarorum uxorem libenter recipiunt, at exercitus Teutonicos haud invitatos repellunt reiciuntque, et si ab oriente vel pagano vel — ut dicunt — orthodoxo discedentes anno D. M-mo Romam adeunt, ut antistitem religionis Christianae coronam Stephano primo regi nostro imponendam poscant.

Qua coronatione iam Tullium nostrum attingimus. Quo modo nam? fortasse quaeritis. Dicam vobis: qui coronam Stephano misit, non erat alius quam Gerbertus ille, qui in Tullii reliquiis legendis investigandis colendis iam in Bobiensi monasterio et mox Durocortori Remorum — ut dicunt — familiam duxit, deinde in Petri sede Silvester II. nominatus munere apostolico ita functus est, ut litterarum cultor ferventissimus esse ne paululum quidem temporis desisteret. Proponimus vobis legendas epistulas eius ad abbatem Turonensem scriptas (ep. 44 ed. Havet): «Cum studio bene vivendi semper coniunxi studium bene dicendi... Nobis in re p. occupatis utraque necessaria, nam et apposite dicere ad persuaden-

dum et animos furentium suavi oratione ab impetu retinere summa utilitas. Cui rei praeparandae bibliothecam assidue comparo, et sicut Romae dudum ac in aliis partibus Italiae, in Germania quoque et Belgica scriptores auctorumque exemplaria multitudine nummorum redemi... Sic identidem apud vos fieri ac per vos sinite, ut exorem...». Alii scholastico, Constantino Floriacensi, cum iter ad se facturus esset, inculcavit (ep. 86), ut Tulliana opuscula vel *de re p.* (i.e. *Somnium Scipionis*) vel *in Verrem* vel quae pro defensione multorum plurima Romanae eloquentiae parens conscripsisset, secum portare ne dubitaret. Vel in alia (167.) epistula: «Agite ergo, ut coepistis, et fluenta M. Tullii sitiendi praebete...» Se et alibi (ep. 158) «in otio et negotio praeceptorum M. Tullii diligentem executorem» dicit. Quis est, qui nesciat manuscripta orationum Ciceronis permulta non nisi Gerberti studio et industria memoriae posterorum tradita fuisse?

Catalogo primi monasterii nostri — monasterium dico O.S.B. in Monte S. Martini saec. XI ineunte conditum — non solum liturgici libri inveniuntur inscripti, sed inter alia opuscula ad usum scholarium destinata (i.e. *Dicta Catonis*, grammatica Donati et Lucani *Pharsalia*) et invectivae quaedam Ciceronis. Tullii cultores libenter audietis auctorem primi libelli, quo historia litterarum in Hungaria incipit: speculum regium dico a sancto rege de institutione morum ad Emericum ducem scriptum, non solum Artem componendi Gerberto Ciceroniano propriam secutum, sed quantum ad modum mores docendi attinet, nec Ciceronis *de officiis* ad Marcum filium instituendum tractantis, neque eius imitatorum filios spectantium — Auli Gellii, Charisii, Marciani Capellae, Macrobiani etc. — oblitum esse.

Emerico duci erudiendo aliquot annos abbas Gerhardus traditur praefuisse — vir originis Venetianae, vitae sanctissimae, postea episcopus Chanadiensis, futurus martyr, cuius statua in monte de ipso nominato late conspicitur. Praesul doctissimus in prooemio operis sui, quod inscribitur «Deliberatio super canticum trium puerorum» (*Dan. c. 3, 56-88*) inter alios Cassiodori facit mentionem; alludit ad ordinem, quo artes ab Augustino laudantur; summis laudibus effert Ciceronem, «virum diffusissimum». Non est mihi propositum tractare Gerhardum theologiae peritissimum, aestimatorem Dionysii illius Areopagitae, quamquam id quoque aptum esset ad demonstrandum, quomodo terra olim Pannonia dicta eaque pars imperii Romani Hungaria, incolaeque autem eius participes rei publicae litterariae Europae evaserint.

Sed Gerhardus non solus erat, qui in «Pannonia nostra» — sicut iste dixit — Ciceronianus perhiberi poterat. Notionem rationis in Institutione morum persaepe usitatam et aequitatem ex aequalitate derivatam huius operis investigatores ad Ciceronem referunt, qui in libris *de legibus* scrip-

tis (1,7,22) recte docet in omni caelo atque terra nil esse ratione divinius. Cf. 2, 4, 10: *erat enim ratio... et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans, quae... tum incipit lex esse, cum orta est; orta autem est simul cum mente divina. Quam ob rem lex vera... ratio est recta summi Iovis;* vel potius de inv. 1,1,2: *propter rationem atque orationem.* Nempe Cicero erat, qui nervos et firmamentum iuris naturalis, hereditatis communis sapientiae Stoicorum et iuris Romani — rationem dico — saeculis posterioribus orbis Christiani legavit.

De Tullio peritissimi haud nescii sunt illius rei vix credibilis, posteritatem nostratis per saecula medii recentisque aevorum longe minus, ac par erat, pertractatam et dilucidatam esse. «Ad cognoscendum Ciceronem aevo q.d. medio lectitatum nobis quidem et hodie paene omnia desiderari» (für eine Geschichte Ciceros im Mittelalter fehlt uns noch so gut wie alles) non potuit non dicere summus magister omnium, qui adsumus, Eduardus Norden (*Kunstpr.* II, 708,1). Eiusmodi investigationum inopia laborantes parum iuvamur annotatione Nordeni ibidem inserta, doctissima quidem, sed non satis apte discripta, parum Guilhelmi Schmid conspectu, cui inscriptum est «Cicerowertung und Cicerodeutung» (in opere: *Ciceros literarische Leistung* (WdF 240), Darmstadt 1973, 33 sqq.), vel Ernesti Rob. Curtii annotatiunculis (in opere: *Eur. Literatur und lat. Mittelalter*, ed. 8, Bern-München 1973, 59 sqq.), vel etiam C. Joach. Classeni elucubrationibus maximi momenti, quae leguntur in vol. *Cicero, ein Mensch seiner Zeit* (red. a G. Radke, Berlin 1968, 198 sqq.), et quibus Ciceronis fortuna q.d. litteraria tractatur in Romania. Quae cum ita sint, nolite mirari, auditores illustrissimi, me quoque haud infitias euntem, omnia quae in monumentis litterarum Hungariae X saeculorum ad Tullium referri possent, complecti et ex ordine collocare nolle nec posse.

Non multum aut nihil est omnino, quod ex codicibus olim in Hungaria asservatis et usitatis amicus noster piae memoriae Ladislaus Mezey, investigator assiduusque cultor litterarum et humanitatis medii aevi erueret potuit et quod in libro, cui inscribitur *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungaricis* publici iuris fecit. Quae fragmenta cum lacera sint, — rari nantes in gurgite vasto, — apta sunt tamen ad nos docendum, quot et quales homines Ciceronem in Pannonia nocturna versarint manu, versarint diurna. Inter cimelia Bibliothecae Nationalis nostrae asservantur ex gr. commentarii Victorini ad librum *de inventione* scripti, quem librum luculenter exornatum possessor eius Johannes Vitéz, episcopus Váradensis isque doctissimus fautor virorum doctorum Hungarorum aequae ac Italarum, a. 1462 et in expeditione Transilvanica gloriosi regis Matthiae Corvini secum portabat ibique — quantum fieri potuit — emendavit. (Hic licet mihi annotare «Rhetorica» illa, quae in librorum catalogis

persaepe leguntur, quasi semper ad Ciceronem vel commentarios Marii Victorini referri).

Ibidem asservatur codex ille Ciceronis pretiosissimus, splendide exaratus, a quo Nicolaus Báthory episcopus olim Váciensis nusquam potuit divelli et distrahi. Factum eius memoratu dignum mox narrabimus. Traditus est nobis codex Ciceroniana quaedam complectens, cuius possessor Petrus Garázda, canonicus Strigoniensis, Jani Pannonii erat consanguineus et imitator poseos eius. Non ignoramus editionem epistularum Ciceronis Aldinam adiuvante et cohortante Sigismundo Thurzone episcopo Transilvaniae publici iuris factam esse. Johannes Vitéz, princeps ille fautorum litterarum et in Hungaria renatarum, quem superius iam laudaveramus, Ciceronem — utpote oratoribus et sui temporis imitandum — «magnum illum humanae eloquentiae architectum» dixit (Ep. 2,32). Sororis eius filius, decus et ornamentum poseos Latinae in Hungaria florentis, alumnus Guarini illius Veronensis, in eius thiaso «il Ungaresco» dictus, Janus Pannonius (1434-1472), magistri sui celeberrimi mentionem faciens semper una celebrat oculos et lumina linguae Latinae, ex. gr. in elegia ad nuptias Flordemiliae Guarinae scripta:

Cum dicit prosa, Ciceronem dicere iures,
cum cantat numeris, creditur esse Maro.

Mox in suam patriam Hyperboream rediens, ubi

audax per gelidos en! floret amygdala menses,
tristior et veris germina fundit hiems,

sole Italiae, paene vitae luce carentem, prorsus desolatum se dicit et in epigrammate (1,35) ad Galeottum Narniensem scripto — Hippocraten illum secutus — id, quod Musa eius obmutuit, rebus Pannonicis iisque barbaris attribuit:

Hic Maro ponatur: fiet lyra rauca Maronis;
huc Cicero veniat, mutus erit Cicero.

Hic licet mihi redire ad Nicolaum Báthorem et dicere, quam vehementer ille Ciceronem suum adamaverit coluerit, legere non desierit. Audite, si vultis, quid ei Ciceronem legenti acciderit, sicuti in Galeotti Martii libello, cui inscribitur *De egregie, sapienter, iocose dictis et factis regis Matthiae* legitur: «Budae, cum cogeretur principum concilium et nondum ad regem aditus pateret, inter eos erat Nicolaus Bathur, genere nobilis, dignitate episcopus Váciensis... Hic igitur... studiis humanitatis

in Italia eruditus,... ne otio et garrulitati locum praeberet, habuit secum librum Ciceronis, cui *Tusculanarum quaestionum* est titulus. Irridentibus multis huius egregii iuvenis librorum lectionem ibi inusitatam..., rex Matthias venit et Nicolaum gestantem libros conspiciens ait ad Galeottum: Nicolaus, ut puto, tuus fuit aliquando discipulus et contubernalis litterarum et doctrinae amantissimus. Et recte... Recte igitur Nicolaus inertiam ignaviamque fugiens et legit et studet animumque ornat. Deinde rex Matthias vertit se ad principes: Nolite — inquit — irridere, quae internoscere non valetis ex ignorantia quadam... Nonne aliquando audivistis virum quendam Romanum, nomine Catonem fuisse sapientissimum... Hic igitur Cato divini consilii, summae apud omnes auctoritatis otium tamquam vitiorum fomitem putans, dum Romanus cogere tur senatus, semper aliquid lectitabat. His auditis in admirationem versi sunt, qui lectionem Nicolai irriserant, nam... familiae antiquitatem mirabantur... eiusque mitem ac lepidam et Ciceronianam eloquentiam quotidie sentiebant...».

En videtis, a quo fonte illud sapienter dictum regi nostro attributum, et aviditas illa legendi episcopo Ciceroniano ascripta derivata sit. Venit namque omnibus nobis in mentem Catonis, initio libri III (2,7) *de finibus* Ciceronis in Luculli bibliotheca sedentis, multis circumfusi Stoicorum libris: *erat enim... in eo aviditas legendi nec satiari poterat, quippe qui ne reprehensionem quidem vulgi reformidans in ipsa curia saepe legisset, dum senatus cogere tur, nihil operae reip. detrahens...* Cum autem episcopus noster re vera ferventissimus fuisset Ciceronis cultor, proclive Galeotto erat Tullii verba ad Nicolai consuetudinem applicare.

Ibidem aliud quoque dictum inveniri potest, quo mos quidam priscorum Hungarorum ex *Tusculanis disputationibus* transformatur vel fingitur. In quo opere (1,2,3, cf. et 4,2,3) mentio inferitur de Catonis *Originibus*, quo teste convivae olim in epulis de clarorum hominum virtutibus ad tibicinem canere soliti essent. Idem tradit Galeottus de moribus Hungarorum inter regis convivia fortia facta virum canentium (c. 17): «Semper in eius convivio disputatur aut sermo de re honesta aut iucunda habetur aut carmen cantatur. Sunt enim ibi musici et citharoedi, qui fortium gesta in lingua patria ad mensam in lyra decantant. Mos Romanorum hic fuit et a nobis defluxit ad Hungaros. Cantatur autem semper aliquid egregium facinus nec deest materia».

Videtis, quam multa et varia inveniantur in Ciceronis posteritate Pannonica. Quae permulta et per varia non est qui complecti possit omnia: id quod hic et nunc ne me quidem poscatis, qui et in sequentibus libabo e multis. Abhinc iam prope triginta annos ad id investigandum me contuli, quid saeculo XVI de antiquitate sensissent, duce uno de discipulis sexcentis Philippi Melanchthonis, qui et Hungariae praeceptor erat

(Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960). In epilogo interpretationis *Electrae* Sophocleae Petrus Abstemius, V.D. minister, Ciceronem ut signiferum patrii sermonis colendi maximis effert laudibus dicens notum esse Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse, quae nobis — Ciceronis exemplo — pro viribus excolenda et locupletanda sit. At in voluminibus magnis eiusdem Abstemii, quibus sermones eius de rebus divinis habiti continentur, toto caelo alium Ciceronem intuebimur: historiarum actorem secundarum vel tertiarum partium, exemplum vel imitandum, vel saepius vitandum, in sermonum Christianorum contextu paganum sapientem, qui licet sapiens fuerit in hoc saeculo, at re vera stultissimus fuit apud deum (Cf. *Cor.* 1,3,19 et pass.). Exemplo fuerit historia Ciceronis uxorem iterum ducentis, de quo Quintilianus (*Inst.* 6,3,75) paucis verbis scripsit: *Ciceronem obiurgantibus, quod sexagenarius Publiliam virginem duxisset, 'Cras mulier erit', dixisse. Cum de Terentia, priore Ciceronis uxore traditum esset eam post divortium usque ad centesimum annum vixisse, ignoscere licet eis, qui vel Ciceroni centesimum annum agenti virginem dedissent in matrimonium, vel Publiliam pronuntiassent novam nuptam centum annorum.*

Persaepe invenimus Tullium nostrum, insanientis sapientiae consultum, inter sapientes huius mundi, i.e. imprudentem, stultum memoratum, at ilico sapientissimum et paene Christianum, si dicitur in hora mortis exclamasse nihil se sapientiae habuisse idque solum scire nihil se scire (cf. *Acad.* 2,23,74). Concedendum erat igitur eum pulchra quaedam scripsisse «et in caecis tenebris infidelium». In margine laudantur libri *Tusculanarum disputationum* nec non de natura deorum scripti, ubi Socrates (quem Erasmus ut sanctum adoravit) iam morte multatus inducitur de immortalitate animae disserens. Idem alibi verbis auctoris epistulae Pseudo-Ciceronianae (c. 6) ut nunquam sapiens et aliquando id, quod non esset, frustra existimatus condemnatur: «O meam calamitosam et praecipitem senectutem! O turpem exacta dementique aetate canitiem!...» Haec sunt ipsissima verba, quibus Petrarca ille post epistulas inventas spe deiectus in eum, quem pro deo veneratus erat, invehebatur: «... O praeceps et calamitose senex, quid tibi tot contentionibus et prorsum nihil profuturis simultatibus voluisti?» Haec de Cicerone ab Abstemio nostro laudato vel vituperato satis erunt.

Sed princeps eloquentiae Romanae per multa saecula ex libris potissimum rhetoricis ad scholarum usum destinatis notus erat celeberrimusque. Quorum auctores se Aristotelis, Tullii et Fabii (i.e. Quintiliani) alumnos confitentes rem et ordinem artis oratoriae hos duces secuti tractabant. Res est memoratu digna librorum rhetoricorum et grammaticorum compilatores ira et studio religionis parum inflammatos se invicem laudavisse aliosque aliorum libellis usos esse, Ciceronem pro communi

magistro venerari, et quod ille dixisset, dogmatis instar coluisse. Unicuique eorum Tullius erat fons eloquentiae; multum in artis rhetoricae studio profecisse censendus, cui Cicero placeat (sicuti olim Quintilianus praeceperat), Cicero in manibus habendus etc.

Libri, quibus et in Hungaria plurimum utebantur, erant Gerh. Joh. Vossii «Rhetorice contracta» nec non editio aliqua enchiridii Cypr. Soarii: «De arte rhetorica libri III ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti». Licet hic mihi laudes eloquentiae Ciceronianae e «Manuductione» Tyrnaviae a. 1709 impressa pronuntiare: «Salve animorum imperatrix, regina liberalium artium, civitatum fundatrix, humanae civilisque societatis vinculum, nutrixque Iustitiae, iuris atque innocentiae praesidium, debellatrix improbitatis, lux Curiae, fori domina, decus atque ornamentum purpurae, humani denique generis moderatrix Eloquentia! Ut ab ipso statim limine incredibili frontis ac formae tuae virtutumque splendore perstrictus, simul et maiestatem veneror et suavitatem deperco, et venustatem exosculor, suspicio potentiam, decus ambio, utilitatem in corona comitiisque... exponere gestio. Sine te mutae sunt omnes ad unam scientiae, elinguis est sine te philosophia, silet etiam ipsa divinarum rerum cognitio, iurisprudencia balbutit, iacent leges, frigent iudicia, tacet curia, virtutes latent in tenebris, aequitas potentiae, probitas audaciae, vitiisque demum oppressae virtutes succumbunt. Tu pacem, tu bella geris, tu in foro, tu in senatu, tu in templis, tu in castris, tu in academiis, tu demum ubique dominaris... Velis ergo et remis multiplici utilitate incitati ad portum tuum tendimus..., mundum sine sole, quam sine luce eloquentiae vitam facilius longè et lubentius toleraturi...».

Huius Manuductionis auctorem manifestum est non solum eloquentiae laudes Ciceronianas (*De inv. init.*, *De or.* 1,8,33, *De nat. d.* 2,59,148; *Sest.* 42,91), sed etiam hymnum illum in philosophiam (*Tusc. disp.* 5,25) in unum flumen verborum more aetatis (Seicento dictae) orationum luxuriam exhibentis conflasse. Prae hac exornatione modica videtur, at non ieiuna «Bibliotheca rhetorum» a Gabr. Fr. Lejay conscripta, quae editiones Parisiis et Monachii publici iuris factas secuta a. 1751 et apud nos (Claudiopoli) in lucem prodiit, et cuius auctor Latinitatem illam sub pelle Ciceroniana venum datam respuens ad Ciceronem vere Latinum revolavit.

Immaginem Ciceronis saec. XIX ineunte in Hungaria religiose culti vobis adumbraturus duce utar ex multis Chr. Gottl. Heynii discipulis uno, fortasse optimo, Esaiam dico Budai, cuius recordatione summus ille magister Gottingensis semper delectabatur. In eius opere, cui inscribitur *Historia rerum litterarum* (a. 1802) ex omnibus scriptoribus Romanis plurimum spatii studiique Tullio nostro contigit. Satis erit paucis complecti, quid nostras de libro vere Ciceroniano (libros dico *de oratore III*)

scripserit: «Qui bonam dictionem, quae est caput et nervus omnium, discere, immo ediscere vult, hic liber illi non solum iterum atque iterum legendus, sed animo quasi imbibendus est». Et memoramus nunc disputationem additam arti philosophandi explicatae, in cuius fine ars, via et ratio Senecae prorsus reicitur ac refutatur: «Ille quidem — sc. Seneca — per longa saecula quasi idolum erat virorum doctorum, a quo autem non parum detrimenti et philosophiae et sensui iudicioque illatum est, cum omnes nomen eius gravissimum imitarentur: ille erat, a quo orationem praecisione carentem, nec veritati nec falsitati concinnam et commodam eamque indigestam, cogitationes demum luxuriantes easque nil proficientes, brevitatem illam contortam et sermonem declamatorium receperunt, quodcumque alio modo dictum aut scriptum esset, despiciatui habentes et Ciceronem ipsum negligentes eumque oblivioni tradentes».

Sequuntur nunc felicissima tempora populi nostri, tempora corrigendorum et emendandorum veterum institutorum statusque rei p., cum vincula sanctae quae dicebatur societatis non solis Hungaris imposita per totam Europam rumpebantur. Iuvat nos meminisse initiorum regni Hungariae, cum Ciceronis scripta non parum adiuvarent Stephanum illum re vera sanctum in novo regno Christiano constituendo. Vidimus viros illos praecipue in Italia eruditos, qui temporibus litterarum — et non solum litterarum — renatarum Ciceronis peritissimi Matthiae Corvino praesto erant. Petrus quoque Abstemijs, Sophoclis interpres, Ciceronis exemplum secutus est in lingua materna excolenda. Orator saec. XVII fortissimus valentissimusque, Card. Petrus Pázmány, haud vano nomine erat Cicero noster purpuratus dictus. Nunc idem Cicero erit exemplum optatum imitandumque oratoribus nostris. Paulus ille Nagy, qui in comitiis tonabat et fulgurabat pro lingua materna defendenda, a Daniele Berzsenyi — Horatio nostro — celebratur in odis mirum quantum Horatianis. Et cum iam neminem latere coepit dominationem linguae Latinae — iam defuncti tyranni — sustineri non posse, erant et manebunt, qui auctores sibi carissimos ut vates miracula efficientes adeant ad vitae et morum regulas addiscendum, non raro pro libris Sacrae Scripturae quaerendos, et qui pronuntiare audeant: dicat licet apostolus Paulus, quod velit, mihi quidem Cicero placet *de officijs*...

Iam finem facio. Is, qui in primis fecit, ut litterae nostrae saec. XIX ineunte renascerentur florerent vigerent, Franciscus Kazinczy, inter alia permulta Somnio quoque Scipionis ditavit sermonem nostrum patrium. Licet nunc laudare ex translatione eius sententias aliquot, quas legentes ad inserviendum patriis commodis inflammabantur eodem modo, ut legentes Paraenesin Francisci Kölcsey, poetae hymni gentis Hungarorum, vel audientes Ludovicum Kossuth, oratorem ardentissimae vocis omnium temporum: «Nec in praemijs humanis spem posueris rerum tua-

rum: suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant, sed loquentur tamen...»

Summario haud opus est. Vidistis, collegae illustrissimi et Ciceronis una mecum cultores, ad quid, quae et quos Tullii nostri communis heredes animum advertere vellemus.